

प्रकरण ७ वे.

उ प सं हा र

भारतीय जीवन पध्दतीत गुरुशिष्य नाते अत्यंत श्रेष्ठ मानले गेलेले आहे. "शिकविणारा व शिकणारा" हा संबंध विश्वामध्ये सर्व काळात अविरत चालत आलेला अनिवार्य संबंध आहे. पण उपनिषदांमध्ये आलेला "गुरुशिष्य संबंध" हा वैशिष्यटयपूर्ण म्हणावा लागेल.

एकूण उपनिषादे दोनशेच्या आसपास जरी असली तरी गुरुशिष्यांचा संबंध असणारी उपनिषादे अगदी थोडीच आहेत. काही उपनिषादात गुरुशिष्यांचा प्रत्यक्ष उल्लेख आहे तर काहींत ते अनुल्लेखित आहेत. बऱ्याच उपनिषादात जिज्ञासू शिष्यांच्या प्रश्नांना गुरूंनी समर्पक उत्तरे देऊन, त्यांचे समाधान केल्याचे दिसून येते.

प्राचीन काळी भारतात गुरूंची प्रतिमा श्रेष्ठ, आदर्श, भव्य-दिव्य अशा स्वभावी होती. गुरु म्हणजे शिष्याचे परम दैवत असे. त्यामुळे गुरूंच्या बद्दल शिष्याला आत्यंतिक आदर, प्रेम, श्रद्धा, भक्ती, कळकळ असे. गुरूंखालील आपल्या जवळ असणारे ज्ञान उदारपणे व प्रेमाने शिष्यांना देत असत. अध्यापनाबरोबरच विद्यार्थ्यांवर सुसंस्कार करणे, शिष्यांचे संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व घडविणे, हे महत्त्वाचे कार्य गुरु करीत असत. म्हणूनच प्राचीन काळापासून गुरु आणि गुरूंची विद्या यांना अत्यंत श्रेष्ठ मूल्य प्राप्त झालेले होते. "उपनिषाद्" या शब्दातच शिक्षणाचा खारा अर्थ समावला

गेलेला आहे. उप +नि+सद् = शिष्याने गुरुच्या जवळ पण छाली बसणे. म्हणजेच गुरुंच्या निकट राहून, नम्रपणाने अध्ययन करणे. गुरुंची शिष्यावर सतत देखारेखाही असे. हे शिक्षण म्हणजेच उपनिषदातील गूढ विद्या किंवा आत्मज्ञानाचे शिक्षण होय. ते अतिशय अवघड असल्याने एकांतात, विचारपूर्वकच मिळवायचे आहे. गुरुंच्या सहाय्याने रहस्य उलगडायचे आहे.

ज्याला ज्ञान घायचे तो शिष्य ज्ञानास पात्र असेल तरच त्याच्या शिक्षण देण्यात यावे त्यासाठी काही बंधनांचे पालन शिष्याला करावे लागते. शिष्याची बौद्धिक क्षमता, जिज्ञासू वृत्ती, कष्ट करण्याची तयारी, नम्र वर्तन, सेवाभावी वृत्ती. इ. गोष्टींची पारखा करूनच ज्ञान दिले जाई. त्यासाठी गुरु, शिष्यपरीक्षा घेत असत. शिष्याचे कुठ कोणते हे पाहण्यापेक्षा कर्तृत्वाला प्राधान्य असे.

जिज्ञासू शिष्याला ब्रम्ह जाणण्याचा गुरुंची निवड करावी लागत असे.

ज्ञानार्जन करणा-या शिष्याला काही गुण असेण आवश्यक ठरते.

ब्रम्हर्यप्रताचे पालन करणे - इन्द्रिय निग्रह करणे. सेवाभावी वृत्ती

स्वीकारणे, नम्रतेने वागणे. गुरुंची आज्ञा पालन करणे. गुरुंच्यावर व

ज्ञानावर श्र.दा-भक्ती असणे. अशा शिष्याला शिक्षणक्षेत्रात अधिकारी

शिष्य म्हटले जाई. अशा शिष्यांचे, अध्यापनाचे काम गुरुही मन लावून

करीत असत. रखादा कलाकार मूर्ती घडवितांना अतिशय तन्मयतेने, जीव

ओतून काम करील तसे गुरु शिष्यांशी तन्मय होत असत. त्यामुळे गुरुंशी

समरस होऊन अध्यापनातील आनंद घेण्याचे भाग्य शिष्यांना लाभत असे.

त्यामुळे गुरुंची सेवा व गुरुंची आज्ञा पालन करण्यात शिष्यांना ध्येयता

वाटत असे. गुरुकुल पध्दतीमुळे शिष्यांचे शिक्षण योग्य दिशेने, योग्य

काळात परिपूर्ण होत असे.

अध्ययनास गुरुवात केल्यानंतर, शिक्षाण संपर्यत गुरुंच्या
सान्निध्यात राहून जे शिक्षाण घ्यायचे त्याला गुरुकुलपध्दती म्हणतात.

गुरुकुल पध्दतीत गुरु व शिष्य यांचे सान्निध्य बारा ते चौदा
वर्षांचे असायचे. इतक्या दीर्घ तहवासाने साहजिक गुरु व शिष्य
यांच्यात आपुलकीने, अत्यंत जिढाब्याचे नाते निर्माण होत असे. एका
गुरुंच्या घारी आश्रमात - अनेक शिष्य एकत्र शिकत असल्याने मिळून
मिसळून डाणो-पिणो, काम करणे, फिरणे इ. होत असे. एका गुरुमुळे
अनेक शिष्यात संघाटनेची भावना निर्माण होत असे. यातूनच "कुल"
भावनेचा जन्म होतो. म्हणूनच या शिक्षाणपध्दतीला गुरुकुल पध्दती
म्हले आहे.

गुरुकुल पध्दतीमुळे शिष्यांच्या दृष्टीने अनेक फायदे होत असत.
भावी आयुष्याच्या दृष्टीनेही ते उपयुक्त असत.

- १] नियमित आहार - विहार व दैनंदिन कामकाजाची सवय लागत
असे.
- २] दैनंदिन गरजा पूर्वीच्या काळात कमी असल्याने जास्त जास्त
केळ अध्ययन, ध्यान-धारणा, मनन चिंतन यात घालविता येई.
- ३] गुरुंच्या आदर्शाचे सतत अनुकरण करण्याची संधी मिळत असे.
- ४] श्रोमंत, गरोब असा भोव्हाव नाही. सर्वांना समान वागणूक
दिली जाई. त्यांच्यात फक्त शिष्यत्व भावच असे.
- ५] अश्यासाला पोषक असे शांत, नितर्गरम्य वातावरण असल्याने
विद्यार्थ्यांचे चित्तवृत्ती स्वाग्र होत असे.

- ६] शारीरिक कष्टाची सव्य लागत असे. निरोगी शरीरात निरोगी मन बनत असे, [Sound mind in sound body.]
- ७] निसर्गाशी समायोजन करण्याची सव्य लागत असे.
- ८] "साधी रहाणो व उच्च विचारसरणो" अंगी बाणत असे.
- ९] गुरुकुल पध्दतीत शिक्षा हे ग्राहक-विक्रेता या भावनेने दिले जात नसून पवित्र संस्कारक्षम शिक्षा असल्याने त्याचा दुस्प्रयोग केला जात नसे.

अध्ययन काळ संपला तरी गुरुशिष्याचे जिव्हाळ्याचे नाते कायम रहात असे. विशिष्ट संस्कार घेऊन हे विद्यार्थी आप्रमातून बाहेर पडत. शरीर - मन - बुद्धी यानी ते परिपक्व झालेले असत. त्यामुळे त्यांच्या हातून दण्डभारी केणतीही कृती विचारपूर्वकच घडत असे.

अध्ययन काळात शैक्षणिक व सामाजिक नियम बंधनकारक असत. विद्यार्थी हा समाजाचा घटक आहे. त्या अनुषंगाने सामाजिक नीतिनियमांचे पालन त्याला करावे लागे.

विद्यार्थ्यांसाठी आचारसंहिता केलेली असे.

वेदाध्ययनापूर्वी गुंला वंदन करून, गुरुंच्या आज्ञेनेच अध्ययनास आरंभ होई. तसेच गुरुंच्या आज्ञेनुसार अध्ययन थांबवावे लागे.

स्नानतंध्याकरणे, शिक्षा मागणे, गुंंबरोबर पूजासामुग्री आणण्यास जाणे, अग्नीत समिधा हवन करणे, गुरुंचे आज्ञापालन सदैव करणे हे विद्यार्थ्यांस आज्ञ्यक असे गुरुजनांबद्दल सदैव आदर ठेवणे, गुरु-सेवा नम्रतेने करणे. इ. गोष्टी विद्यार्थ्यांवर बंधनकारक असत. यामुळे

विद्यार्थ्यांचे जीवन शिस्तबद्ध होत असे. जीवनाला योग्य वळण, योग्य वेळीच लागत असे. त्यामुळे भावी पिढी निश्चितच सुदृढ, सुसंस्कारित, सुजाण बनायला मदत होत असे.

गुरु-शिष्य हे समाजापासून दूर, अलिप्त राहिले तरी शिक्षण हे समाजोपयोगीच असे दिले जाई. शिक्षण हे स्वाध्यासाशी नसून सर्वांच्या कल्याणार्थ आहे हे "शांती मंत्रा" तून दिसून येते. शिक्षण संपल्यानंतर समाजाचे हित साधण्याची जाणीव "दीक्षांत" [समारंभ] विद्यार्थ्यांमध्ये करून दिली जात असे.

गुरु गृही राहणा-या विद्यार्थ्यांना शिक्षा घालणे हे समाजाचे कर्तव्य असे. त्या निमित्ताने विद्यार्थ्यांवर समाजाचे ऋण राहिले. विद्यार्जन झाल्यानंतर विद्यार्थ्यांनी देखील समाजहितासाठी आपले ज्ञान-जीवन, खर्च करणे यात वृत्तज्ञता दिसून येते. अशा तऱ्हेने विद्यार्थी व समाज यांच्यात बांधिलकीचे नाते निर्माण होते. गृहस्थाश्रमात लागणा-या गोष्टींचे शिक्षण विद्यार्थी दशेत मिळत असल्याने विद्यार्थी शिक्षण संपल्यानंतर समाजात राहून समाजाचे कल्याण हेच आपले कल्याण या उदात्त विचाराने वागू लागतो.

"दीक्षांत" समारंभात मातृभूमीच्या सेवेची जाणीव करून दिली आहे. शिक्षण आणि देशाचे हित हे एकमेकाशी निगडित आहेत. विद्यार्थ्यांनी याचा विचार अवश्य करायला पाहिजे.

सध्या "पदवीदान" समारंभ होतो. पण पदवीधारक "दीक्षांत" समारंभाच्या अर्थ जाणत नाहीत. शिक्षणाचा योग्य उपयोग करीत नाहीत.

जवळजवळ सर्वच उपनिषदात अयोग्य पुत्राला किंवा अयोग्य शिष्याला उपनिषदातील विद्या देऊ नये असे बजावलेले दिसते. यावरून ज्ञान हे सुसंस्कृत विद्यार्थ्यांना दिले पाहिजे. लायक असलेल्या किंवा आदर्श शिष्यालाच विनाधान मिळाले तर त्याचा योग्य तो उपयोग होऊ शकतो.

इंद्रिय दमन करणा-या, श्रद्धाशील, नम्र परिश्रमी, जिज्ञासू, ब्रह्मचारी, तेवाभावी, आज्ञाधारक अशा सत्यवचनी शिष्याला योग्य किंवा आदर्श शिष्य म्हणता येईल. ज्ञानासाठी ज्ञान मिळविणे हे त्याचे ध्येय असले पाहिजे. ज्ञान हे पक्क्या आहे ते मिळविताना आचरण ही पक्क्याच ठेवले पाहिजे. या सर्वांचा विचार करून वागणारा शिष्य आदर्श शिष्य म्हणता येईल.

आदर्श शिष्याला योग्य तो प्रतिसाद देणारा गुरु हा आदर्श गुरु होय. शिष्याच्या ठिकाणी असलेले सुप्त गुण ओळखून त्यांचा विकास करणारा, आपल्याजवळ असलेले ज्ञान प्रामाणिकपणे व उदारपणे देणारा, शिष्याच्या हितासाठी झटणारा गुरु हा आदर्श गुरु होय.

अशा तऱ्हेने श्रद्धाळू शिष्य व वत्सल गुरु आपल्या तपश्चर्येने जगामध्ये ज्ञानसूर्याच्या किरणानी अंधःकार नाहीता करतात. शीतल छायेने विविधा तापाची उष्णता दूर करतात. समाजाला, पर्यायाने देशाला प्रगतीपथावर नेतात.

समाजामध्ये ही शिक्षणाची प्रक्रिया कशी सुरु झाली ? लहान मुलांच्या शिक्षणाला माता-पिता यांच्या सहवासात सुरुवात

झाली तरी प्रामुख्याने, गुरु शिष्य संवादातून-प्रश्नोत्तरातून ज्ञानाची खारी प्रक्रिया सुरू झाली. शिष्यांनी शंका विचाराव्यात आणि गुरुंनी त्यांचे निरसन करावे या जिद्दाच्या संबंधातून, गुस्कुल पध्दतीने शिक्षण प्रक्रिया चालू झाली. आत्मज्ञानाबरोबरच इतरही ज्ञान गुरुगृही पूर्वी दिले जात असे. वेदाध्ययनाबरोबर व्यावसायिक शिक्षण देण्यात येई. शिक्षण संपल्यानंतरही गुरु शिष्यांचे नाते मात्र संसृष्टात येत नसे. शिष्यांच्या मनात गुरुंबद्दल आदर आणि गुरुंना शिष्यांबद्दल प्रेम, वात्सल्य ही भावना कायम रहात असे.

कालांतराने शिक्षण संस्था निघू लागल्या. आणि वेतन घेऊन शिक्षण देण्यात येऊ लागले. अनेक ब्राह्मणांच्या उपजीविकेच्या सोयीसाठी "अग्रहार" दिले जाई.

हिंदुस्थानात शिक्षण क्षेत्रात बौद्ध, जैन, हिंदू या सर्व धर्मांचा प्रभाव पडत गेला. मुस्लिम व इंग्रज यांची आक्रमणे होत गेली. त्यांचाही प्रभाव शिक्षण क्षेत्रात पडू लागला. पारतंत्र्याच्या काळात येथे शिक्षणाच्या क्षेत्रात व इतर क्षेत्रात -हास झाल्याचे दिसून येते. भारतीय शिक्षणाचे पूर्वीचे उदात्त ध्येय या काळात मागे पडले.

आज सुशिक्षित, धनसंपन्न कुटुंबात सुदृढा कलह दिसून येतात. त्यांचे कारण म्हणजे शिक्षणाला संस्कारांची जोड कमी पडत आहे. सर्व भौतिक सुखे पायाशी लोळण घेत असूनही समाधान मिळत नाही. मानसिक सौख्य हरवल्यासारखे वाटते. एकमेकांच्यात तणावाचे वातावरण दृष्टीस पडते. सामंजस्याची भावना कमी झाली आहे. शिक्षण घेऊनही नोकरी न मिळणाऱ्यांच्या पदरी नैराश्य येते.

इतका पैसा, वेळ, कष्ट खर्च करून शिक्षण व्यर्थ आहे असे वाटू लागते. बेकारीची समस्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. शिक्षण क्षेत्रात ही श्रष्टाचार गिरला आहे. शिक्षण ही बाब पैसेवाल्यांची मक्तेदारी बनत आहे. शिक्षणासाठी प्रवेश घेताना भरपूर देणाऱ्या घेतल्या जातात. पैसा अभावी कित्येकांची बुद्धिमत्ता डावली जाते. अशा तऱ्हेने शिक्षणक्षेत्र आजकाल निर्भळ राहिलेले दिसत नाही.

म्हणून शिक्षण क्षेत्रात क्रांती होणे आवश्यक आहे. शिक्षणाचा मूलभूत पाया आध्यात्मिक असला पाहिजे. शिक्षणाने मानवाची बुद्धी - मन - आत्मा अशा क्रमाने विकसित व्हायला पाहिजे. शिक्षणाने सुसंस्कार घडविले पाहिजेत. समाजातील विकृत भावना, शिक्षणाचे बाजारी स्वस्म नष्ट झाले पाहिजे. देशाचे हित साधण्यासाठी शिक्षणाला राजकारणापासून अलिप्त ठेवले पाहिजे. या क्षेत्रात पैसा व सत्ता यापेक्षा ज्ञानाचेच वर्चस्व राहिले पाहिजे. ज्ञानावर प्रभुत्व असणारे व शिकविण्याची कला अंगी असणारेच शिक्षक या क्षेत्रात जास्तीत जास्त लाभले तर त्याला ज्ञानमंदिराचे पावित्र्य लाभेल. जिज्ञासू व कष्टाळू विद्यार्थ्यांना अध्ययनाची सुसंधी लाभेल. ज्ञानाच्या क्षेत्रात छाऱ्या अथानि प्रगती साधेल.

आपला देश साक्षर करण्याचे जरी आपले स्वप्न असले तरी नुसता साक्षर मनुष्य सुशिक्षित होत नाही. विद्यार्थ्यांवर शिक्षणातून सुसंस्कार घडवण्यासाठी शिक्षण व अध्यात्म यांची सांगड घालणे गरजेचे आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणशास्त्राचा सखोल अभ्यास केला जाऊ लागला. "शिक्षक-विद्यार्थी-शिक्षण-समाज" या प्रत्येक

घाटकांच्या सखोल अभ्यास होउ लागला. अनेक विचारवंतानी शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान मांडले. पण त्या सर्वांचा प्रत्यक्ष शिक्षणात प्रयोग करणे आवश्यक आहे. आजही विज्ञानक्षेत्रात प्रयोग शाब्द विद्यार्थी व शिक्षक यांचे प्रत्यक्ष संबंध येत असले तरी वर्गात विद्यार्थ्यांची संख्या भरपूर असल्याने शिक्षक त्यांच्याकडे वैयक्तिक लक्ष देउ शकत नाहीत. त्यामुळे शिक्षक-विद्यार्थी यांच्यात पूर्वी सारखे जिव्हाब्याचे नाते आज दिसून येत नाही.

शिक्षण पध्दतीत सुधारणा व्हायला पाहिजेत. परीक्षा पध्दतीतील त्रुटी कमी झाल्या पाहिजेत. छा-या अथानि ज्ञानाचे मूल्यमापन झाले पाहिजे. त्या दृष्टीने आजही सरकार काही प्रयत्न करताना दिसते. आदर्श शिक्षक, आदर्श प्राध्यापक यांना पुरस्कार देउन त्यांचा गौरव केला जातो. तसेच शिक्षवृत्त्या देउन विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन दिले जाते. पण हे कार्य अधिक डोळसपणे व्हायला पाहिजे.

शिक्षणाचे क्षेत्र राजकारणापासून नेहमी अलिप्तच राहिले पाहिजे. ज्ञान हे सखोल व अधिक विस्तृत व्हायला पाहिजे. सरकार व समाज यांनी शिक्षक व विद्यार्थी यांना अधिकाधिक सहकार्य केले पाहिजे. नैतिक व आध्यात्मिक मूल्यांचा शैक्षणिक मूल्यांमध्ये समावेश झाला तर छा-या अथानि देशाचा विकास घडून येईल. गुस्कुल शिक्षण पध्दतीमधील आदर्श ततत डोळ्यासमोर ठेउन, परंपरागत मूल्यांची प्रतिष्ठा राखली गेली पाहिजे. शिक्षणावर आधारित स्वदेश, स्वधर्म, स्वराज्य आणि भारतीय संस्कृती यांना सल्लू, शिव, आणि तुंदर स्वस्यात ततत जपले पाहिजे. शिक्षणाचे हे आय, राष्ट्रीय कर्तव्यच म्हणावे लागेल. त्यासाठी पुन्हा येथे "गुरुशिष्यसंबंध" मोठ्या प्रमाणात निर्माण होणे आवश्यक आहे असे मला वाटते.

इति शम्।